

УДК 792.03(477.42)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-3-21>**Анна ЧЕРНИШОВА,***orcid.org/0000-0003-4285-0022*

кандидат педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри мистецької освіти

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) *_anka_910@ukr.net***ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА У БЕРДИЧЕВІ**

У роботі актуалізовано проблему становлення театрального мистецтва у місті Бердичів як культурного центру Житомирщини-Волині. Об'єктом дослідження встановлено бердичівський театр як важливий центр розвитку культури Житомирщини-Волині. Предмет дослідження – історія становлення та діяльність театру в місті Бердичів. Мета дослідження – дослідити історію становлення та розвитку, репертуар бердичівського театру як центру розвитку культури Житомирщини-Волині. Відповідно до мети окреслено ряд завдань, для розв'язання яких використано методи дослідження: аналіз наукової літератури, розгляд архівних джерел, систематизація, узагальнення фактичного матеріалу, синтез, порівняння, конкретизація наукової інформації, історико-логічний метод. З'ясовано, що Бердичів має велику історію театрального мистецтва, яка впливала на формування культури регіону Житомирщини-Волині. Встановлено, що від 1793 року в Бердичеві починає зароджуватись театральне життя, до якого долучаються видатні постаті у сфері мистецтва. Проте гідної стаціонарної споруди, якої так потребувало суспільство, так і не було. З'ясовано, що шлях за право на функціонування стаціонарної споруди театру був довгим та тернистим. Жага Давида Шеренціса та великої кількості видатних людей Бердичева мати гідну стаціонарну споруду театру, а також зусилля, прикладені задля цієї мети, дали в повній мірі оцінити значення мистецтва для суспільства того часу. На основі архівних джерел досліджено і проаналізовано репертуар гастролерів та труп бердичівського театру у зазначений період. Різноманітність театральних вистав, а також оперних і суто інструментальних концертів показало всебічну зацікавленість глядачів у пізнанні всіх видів мистецтва. Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами театральних вузів, студентами навчальних закладів, вчителями краєзнавства та іншими науковцями, які цікавляться даною темою.

Ключові слова: театральне мистецтво, театр Бердичева, історія театру, гастролі та репертуар театру, Житомирщина-Волинь.

Anna CHERNYSHOVA,*orcid.org/0000-0003-4285-0022*

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor;

Head of the Department of Art Education

Zhytomyr Ivan Franko State University

(Zhytomyr, Ukraine) *_anka_910@ukr.net***HISTORY OF THE FORMATION OF THEATRE ART IN BERDYCHIV**

The work actualizes the problem of the formation of theatrical art in the city of Berdychiv as a cultural center of the Zhytomyr-Volyn region. The object of the study is the Berdychiv theater as an important center for the development of culture in the Zhytomyr-Volyn region. The subject of the study is the history of the formation and activity of the theater in the city of Berdychiv. The purpose of the study is to investigate the history of the formation and development, the repertoire of the Berdychiv theater as a center for the development of culture in the Zhytomyr-Volyn region. In accordance with the goal, a number of tasks are outlined, for the solution of which the following research methods were used: analysis of scientific literature, consideration of archival sources, systematization, generalization of factual material, synthesis, comparison, specification of scientific information, historical and logical method. It was found that Berdychiv has a great history of theatrical art, which influenced the formation of the culture of the Zhytomyr-Volyn region. It was established that since 1793, theatrical life began to emerge in Berdychiv, to which prominent figures in the field of art joined. However, a decent stationary building, which was so needed by society, never existed. It was found out that the path for the right to operate a stationary theater building was long and thorny. The desire of David Sherentsis and a large number of prominent people of Berdychiv to have a decent stationary theater building, as well as the efforts made for this purpose, allowed us to fully appreciate the importance of art for the society of that time. Based on archival sources, the repertoire of touring artists and the troupe of the Berdychiv theater in the specified period was studied and analyzed. The variety of theatrical performances, as well as opera and purely instrumental concerts showed the comprehensive interest of the audience in learning all kinds of art. The research materials can be used by teachers of theater universities, students of educational institutions, teachers of local history and other scientists who are interested in this topic.

Key words: theater art, Berdychiv theater, theater history, tours and theater repertoire, Zhytomyr-Volyn region.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство потребує уваги до питань культурного розвитку особистості. Серед переліку існуючих цінностей – соціальних, інтелектуальних тощо, особливої значимості набувають естетичні цінності і театральне мистецтво, як один із способів їх вираження. У сучасному світі інформаційно-комунікативних технологій бракує саме живого спілкування, а театр якраз слугує засобом живої взаємодії, живого діалогу між актором і глядачем. І хоч наразі й існує потреба саме в театрі, проте спостерігається певний занепад театральної справи.

Окреслена проблема актуалізується нині у регіональному контексті для забезпечення формування світогляду, знань історії свого рідного краю у підростаючого покоління, що є обов'язком кожної культурної та освіченої людини.

В Бердичеві нещодавно реставрували та відкрили музично-драматичний театр на Європейській, внаслідок цього виникає потреба в вивченні та систематизації відомих фактів щодо історії цієї споруди та театрального минулого міста загалом.

Аналіз досліджень. Серед наукових доробок сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників є праці, в яких розкрито такі питання, як: театр в Україні (В. Антонович), кріпацькі театри в Україні (О. Изваріна, Г. Веселовська), польська театральна культура (Л. Софронова), історія розвитку театрального мистецтва Житомирщини (Л. Рубінштейн, П. Скавронський, С. Котенко, В. Толочко). Діяльність антрепренера А. Жмійовського на Волині частково висвітлена у працях: О. Волосатих, Т. Чубіної, А. Бурлуцького, Я. Прусіновського.

Проте, є небагато джерел, в яких розглянуто історію становлення та розвитку професійного театрального мистецтва в місті Бердичеві як культурного центру Житомирщини-Волині.

Мета статті – дослідити історію становлення бердичівського театру як центру розвитку культури Житомирщини-Волині.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про зародження театрального мистецтва в Бердичеві пов'язані із 1793 роком, коли до Бердичева переїздить із Тульчина відомий антрепренер, актор, режисер і драматург Антоній (Антон) Жмійовський (Змійовський, Змієвський). І цього ж таки року в місті була заснована перша антреприза, а вже близько 1802 року була збудована перша стаціонарна споруда театру. Ніяких відомостей про тодішній склад труп чи репертуар немає. Так як Антоній Жмійовський був драматургом, то швидше за все, грали його твори.

У 1797 році А. Жмійовський переїздить до Житомира і надалі театральне життя Бердичева

перестає бути активним. З 1800 року постійної трупи у місті немає, але за часів губернаторства М. Комбурлея до Бердичева приїздила на гастролі житомирська напіваматорська трупа. Як тоді було розповсюджено на Волині, вистави йшли польською, українською та російською мовами, а більше – мішаною (Скавронський, 2016: 256-258).

У XVIII–XIX ст. серед поміщиків популярним явищем було створення кріпацьких театрів – це дозволяло наслідувати придворне життя, виділятися чимось перед іншими і загалом гарно проводити час. Деякі з магнатів настільки серйозно ставились до професійності своїх кріпацьких труп, що навіть створювали при маєтках спеціальні школи для підготовки акторів, музикантів, танцюристів, а також відправляли їх здобувати знання за кордон. Бердичівський край, звісно, теж мав своїх багатих поміщиків, які прагнули мистецтва. Відомо, що сенатор Ілінський у своєму маєтку в Бердичеві створив таку кріпацьку оперну трупу, яка окрім іншого виконувала і «Дон Жуан» Моцарта (Волосатих, 2012).

У 1842 році під час бердичівського ярмарку трупа польських акторів під керівництвом Павлини Зелінської давала вистави. За ствердженнями місцевої поліції, ці вистави не сподобались бердичівському глядачу, а трупу було покарано за те, що їх репертуар перед показом не пройшов цензуру.

Не тільки театральними виставами вдовольнялись місцеві, полюбили також і музику. Отож, крім театральних труп, місто відвідували ще й окремі артисти і музичні виконавці. 20 травня 1899 року у бердичівському літньому театрі Загера (де він знаходився невідомо) виступило укладене подружжя оперних співаків – солісти Імператорських театрів Микола Миколайович Фігнер (лірико-драматичний тенор) та Медея Іванівна Фігнер (драматичне сопрано) (Мицик, 1999).

Таким чином, у 1793 році в Бердичеві починає зароджуватись театральне життя, до якого долучаються видатні постаті у сфері мистецтва. Театральним майданчиком стають різні будівлі, проте гідної стаціонарної споруди, якої так потребувало суспільство, так і не було, тому деякі представники вищої верстви взялись за вирішення цього питання.

У 1899 році, за ініціативою власника пивоварного заводу Станіслава Чепа, в Бердичеві побудували дерев'яний літній театр. Підприємець виділив кошти та надав ділянку землі у межах власної садиби по вулиці Білопільській. Але театр проіснував недовго: його закрили у зв'язку з невідповідністю вимогам пожежної безпеки. Але, напевно, все-таки судилось храму Мельпомени постати саме на цій вулиці.

У 1908 році на тій же вулиці Білопільській – центральній вулиці Бердичева (нині вулиця Європейська) поруч із храмом Святої Варвари збудували приміщення для катання на роликових ковзанах («скетинг-ринк»). Через деякий час скетинг-ринк довелося закрити через скарги на шум прихожан костелу. Проте, історія цього приміщення не закінчилася (Горобчук, 2012).

У 1911 році місцевий лікар, підприємець та меценат Давид Шеренціс придбав це приміщення і на церковній землі, яку він на умовах оренди отримав із дозволу Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії, перебудував колишній скетинг-ринк під міський театр, який було названо «Шеренціс». У будівлі також було влаштовано ілюзіон (кінематограф) «Експрес». Але баталії за право стояти театру на центральній вулиці міста ще не закінчились – це був тільки початок.

Так, 30 квітня 1911 до Київського губернського правління року подали креслення нової будівлі: внутрішнє планування споруди, розрізи та фасади будівлі, план земельної ділянки. І хоча дозвіл на будівництво був отриманий, він мав низку вимог та зауважень. 22 червня 1911 року Давид Шеренціс звернувся до Київського губернського правління з проханням, у якому, погодившись із більшістю висунутих вимог, попросив піти йому на зустріч із ряду питань (Мартинюк, 2011: 40). В результаті дозвіл було отримано, і влітку в театрі почалися вистави.

Проте і це ще був на кінець, так як від прихожан Костелу Святої Варвари до різних інстанцій постійно надходили скарги на шум зі сторони театру. На допомогу Давиду Шеренцісу прийшла громада міста: разом вони написали прохання на ім'я імператора, яким тоді був Микола II. Це прохання підписали три десятки найвпливовіших людей міста Бердичів (Мій Бердичів, 2017).

Цим текстом адресанти намагались довести важливість присутності театральної будівлі в місті, використовуючи для цього всі можливі докази, які могли стати впливовими, зокрема і належно проведений «ювілей Дому Романових».

Дане прохання дало позитивні результати. Щоправда, до імператора Миколи II воно так і не дійшло, київський генерал-губернатор, не бажаючи турбувати царя, сам доклав усіх зусиль для залагодження конфлікту. І цього було достатньо. Урочисте відкриття театру відбулось 27 грудня 1911 року. Приміщення здавалось в оренду приватним гастролерам (Мій Бердичів, 2017).

З вищесказаного з'ясовуємо, що шлях за право на функціонування стаціонарної споруди театру був довгим та тернистим. Тільки палким прагненням та великими зусиллями небайдужих людей це право було відвойовано.

У журналі «Театр та мистецтво» знаходимо деякі відомості про гастролі, які проходили на сцені бердичівського театру з 1912 по 1917 рік. Хоча в даному джерелі подано не всю інформацію, проте, навіть за нею можна прослідкувати за репутацією театру, уподобаннями бердичівського глядача та розвитком театральної справи у місті.

Трупкою Ольги Володимирівни Рахманової при участі Павла Миколайовича Орленева 8-10 серпня 1912 року в бердичівському театрі «Шеренціс» було поставлено 3 п'єси: «Злочин і кара» за романом Федора Достоевського, «Привиди» Генріха Ібсена, «Міхаель Крамер» Герхарта Гауптмана. На обіг взято по 700 руб. (Карліна, 2013).

Восени 1912 року до Бердичева завітала і Київська трупа Антона Миколайовича Кручиніна за участю Віктора Петіпи. 7-9 листопада були поставлені п'єси: «Орленя» Едмона Ростана, «Дама з камеліями» за романом Александра Дюма та «Королі біржі» (в журналі не вказується ім'я автора твору). На обіг взято по 600 руб. (Смирнова, 2013). Відзначимо, що п'єса «Орленя», незаслужено забута в нашій країні, тоді була дуже популярною та вважалась кращою трагедією Едмона Ростана. Її постановка свідчить, по-перше, про високу кваліфікацію трупи Кручиніна, а, по-друге, що бердичівська сцена користувалась повагою, адже не скрізь можна було показувати такі великі твори.

На сторінках випуску № 51 журналу «Театр та мистецтво» за 1912 рік знаходимо інформацію про отруєння ціаністим калієм в місті Бердичів українського артиста Горового, який приїхав із Києва. За наявними даними він прибув із Петербурга для отримання місця у театрі Садовського, але це йому не вдалося. Покійному було 28 років. Більш точна інформація стосовно життя і творчості Горового відсутня, проте на той час він був званою особою (Мицик, 1999).

Трупа Надії Михайлівни Гондатті 10–16 грудня 1912 р. дала в Бердичівському театрі «Шеренціс» 5 спектаклів: «Дикунка» Олександра Островського, «Нора» (інша назва «Ляльковий дім») Генріха Ібсена, «Серед квітів» Германа Зудермана, «Заява» (в джерелі вказано тільки прізвище автора – Бертон, імовірно це був французький драматург і актор П'єр Бертон) та «Бій метеликів» Германа Зудермана (Карліна, 2013).

З 17 квітня по 17 травня 1913 року в літньому театрі саду «Ельдорадо» почалися гастролі трупи українських артистів І. Гореміки. Із самого початку не пощастило «горемичній» трупі. Літній театр саду «Ельдорадо» насправді був пародією на театр: дах знаходився тільки над сценою, місця ж для публіки під відкритим небом. Внаслідок дощової погоди публіка не ходила на спектаклі, і

часто артисти грали не перед глядачами, а просто перед розставленими під сценою лавами. Згодом трупа перекочувала в зимній театр «Шеренціс», що знаходився в центрі міста, на відміну від літнього, що стояв на окраїні. Проте, і тут справи пішли не краще й артисти були змушені повернутись на старе місце, а згодом і зовсім припинити спектаклі, заборгувавши обом театрам, типографії, газеті за анонси, за розклейку афіш, готелю тощо. Артисти знаходилися в безвихідному положенні. Із трупи варто відмітити Петровську, Шевченко, Гореміку, Вербенку. Крім трупи Гореміки в саду «Ельдорадо» кожен день виконувались дивертисменти (Смирнова, 2013).

Встановлено, що в Бердичеві, окрім критого, зимового театру «Шеренціс» існував ще й літній майданчик, проте де саме він розташовувався, наразі ніяких свідчень немає.

В зимовому театрі із гастролів великим успіхом користувалась житомирська оперна трупа Шейна. Ставили оперу Фроменталю Галеві по оригінальному французькому лібрето Ежена Скріба «Жидовка» (20 квітня), «Травіату» Джузеппе Верді та «Паяци» Руджеро Леонкавалло (21 квітня), «Кармен» Жоржа Бізе (22 квітня). В склад трупи увійшли відома оперна артистка Карпова і прем'єри одеської опери Залеський і В. Селявін. 23–24 квітня дуже добре зіграли гучну п'єсу Осипа Димова «Вічний мандрівник».

23 травня відбулись гастролі української трупи Трохима Колесниченка. Ставили п'єсу із єврейського життя, складену самим Колесниченком. Із трупи варто виділити: Іваненку, Кушнаркову, Варченко, Замичковського, Володенку, Колесниченка. Публіка неодноразово викликала в антрактах автора.

На 16–20 травня були назначені гастролі італійської оперної трупи Довані. Внаслідок нерозуміння російської мови з боку адміністрації гастролерів ними було переплутано терміни і виступ не відбувся. Натомість, трохи пізніше пройшли гастролі трупи єврейського антрепренера з Бердичева Алтеруне Фішзона (Смирнова, 2013).

29 квітня 1914 року в театрі «Шеренціс» почалися спектаклі товариства оперних артистів київського міського театру під управлінням А. Каваліні. Влітку 1914 року українська трупа Івана Гореміки повернулася до Бердичева на відкриту сцену саду «Ельдорадо», та цього разу артистам пощастило – спектаклі пройшли на «ура», збори були хороші. В грудні 1914 року із гастролей в Житомирі до Бердичева приїхала трупа Шеїна (Шейна) разом з тенором Коржевіним (Карліна, 2013).

В березні 1915 року в театрі «Шеренціс» відбулись гастролі Е. Камінської; були представлені п'єси Якова Гордіна: «Мірра Ефрос» (2 рази), «Убий» (2 рази) і «Хася сирітка». Склад трупи: Болотін, Суворіна, Райський, Анжелова, Іванов, Данилов, Веріте. Касові збори становили 650 руб.

9–11 червня 1915 в театрі відбулись гастролі трупи Григорія Григоровича Ге. Були поставлені: «Трільбі» п'єса Григорія Ге (збір 350 р.), «Реймський собор» (автор невідомий) (160 р.) та «Страта» Григорія Ге (300 р.).

З 8 липня 1915р в театрі «Шеренціс» почав функціонувати постійний театр-мініатюр під керівництвом артиста І. Г. Веріте. Це була перша спроба створити у місті сталу трупу. З журналу №33 цього ж року стає відомим і склад трупи: пані Е. О. Скокан, Н. В. Ратімова. Шабельська, Вікторова, Глушковська, а також Данілов, Болотін, Юр'єв, Іванов, Любинський (Горобчук, 2012).

Про взаємодію Бердичівської і Житомирської труп свідчить те, що 9 серпня 1915 року бердичівська трупа І. Веріте відправилася до Житомира на два тижні, а на заміну їй приїхала В. В. Борковська з опереточною трупою.

В журналі «Театр та мистецтво» № 33 є повідомлення, що близько липня-серпня 1915 року гастролювати в сад «Ельдорадо» приїздила якась українська трупа, та, що в «Єврейській лікарні» від холери померла артистка Попова з цієї трупи. Більше ніяких деталей не уточнювалось.

Е. А. Спектор (Спектров) свідчить, що влітку 1915 з успіхом пройшли гастролі Я. Южного та Ікара. Про репертуар нічого не повідомляється, проте сказано, що збори були хороші, в середньому по 250 руб. на обіг. Це дає зрозуміти, що п'єса була не одна, і всі вони мали гарне відвідування (Мій Бердичів, 2017).

Уже в лютому 1916 року з'являється повідомлення, що з постійною трупою в Бердичеві не склалося і театр продовжив приймати гастролі. В січні житомирська оперета В. С. Горєва та Г. Я. Шейна дала 5 спектаклів. На обіг було взято по 1000 руб. Гарний збір також дав концерт В. Кавецької – 1600 руб., а 800 руб. зібрав скрипач Михайло Ерденко (Карліна, 2013).

26-го і 27-го січня київський драматичний ансамбль ставив «Осінні скрипки» Іллі Сургучова і «Тітку Чарлея» Брендона Томаса, які також взяли повні збори.

В березні 1916 року репортер скаржиться на те, що відвідуваність театру різко знизилась. «В'їзна сесія» житомирської оперети В.С. Горєва та Г. Я. Шейна, яка ще в січні давала по 1000 руб. на обіг, цього разу за 4 спектаклі ледве зібрала

600 руб. З таким же посереднім матеріальним успіхом пройшли гастролі артистів Київського театру Соловцова, Е. М. Шатрової та П. Г. Баратова. Зовсім мала відвідуваність, а разом з тим і збір (250 руб.) мав концерт Биляєвої-Тарасевич і скрипача Юліана Пуликовського.

В другій половині посту 1916 року частина трупи Соловцова дала в місті Бердичів 4 спектаклі. Пройшли «Початок кар'єри» (автор невідомий), «Віра Мирцева» Льва Урванцова, «Закон дикуна» Михайла Арцибашева, «Той» (імовірно мається на увазі п'єса «Той, хто отримує ляпаси» Леоніда Андрєєва). На обіг взято близько 3000 руб. На чолі трупи О. І. Руніч. Важливо також відмітити – Бершадську, Блюменталь-Тамаріну, також Савель'єва, Терехова, Смирнова та Значковського.

7 березня 1916 р. в Бердичеві дав концерт Л. М. Сибиряков. За участі співачки В. Ван-Брін, збір – 1200 руб. На 5-ій неділі посту пройшли концерти виконавиць російських і циганських пісень Бородіної і Емської (Смирнова, 2013).

Навесні 1916 року повний театр зібрали гастролі артистки казанської оперети М. І. Машир і артиста київської оперети Н. К. Карлашева, що користувалися успіхом у публіки. До цього ніяких повідомлень про їх гастролі не надавалось, але очевидно, що ці артисти не раз бували в Бердичеві.

Бердичівська публіка оцінила і спектаклі фарсової трупи артистки «Невського фарсу» А. Ф. Браніцької за участі Н. Н. Стоянова, що проходили тут в березні-квітні 1916 року.

18 квітня 1916 р. відбувся концерт Макленбургського квартету, 25 квітня вечір Роберта Адельгейма за участі піаніста Олексія Таскіна, лондонського скрипача Баркера та популярної американської співачки Берти Кроуфорд.

27 червня 1916 в театрі «Шеренціс» почались спектаклі опери під керівництвом С. Шейна та П. Шаповалова. Спектаклі пройшли при хороших зборах (Скавронський, 2016).

Хоч із вищевказаними іменами пов'язані великі театральні здобутки, проте на сьогодні про більшість з них немає інформації у наукових джерелах. Однак ці люди неодноразово згадувались на сторінках журналу «Театр та мистецтво», а отже мали певний вплив на розвиток культури та розширення мистецької свідомості населення міста Бердичева.

Висновки. З'ясовано, що Бердичів має велику історію театального мистецтва, яка впливала на формування культури регіону Житомирщини-Волині.

Зародившись ще у 1793 році клопотаннями Антона Жмійовського, бердичівське театральне мистецтво пройшло складний проте величний мистецький шлях. Жага Давида Шеренціса та великої кількості видатних людей Бердичева мати гідну стаціонарну споруду театру, а також зусилля, прикладені задля цієї мети, дають в повній мірі оцінити значення мистецтва для суспільства того часу. Різноманітність репертуару та кількість світових зірок, що приїздила в місто зі своїми гастрольми в цей період (1912–1917 рр.), просто вражає. Відвідуваність театру завше була високою у зазначений нами період, що свідчить про велику потребу громадян міста у пізнанні прекрасного та формуванні своєї мистецької свідомості. Бердичів, як великий промисловий центр, впливав не тільки на економіку регіону, але й на його культуру. На нашу думку, подальшого розгляду заслуговує питання історії бердичівського театру від радянського періоду до сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура маєтків Правобережної України (перша половина XIX ст.). *Часопис національної музичної академії України імені П.І. Чайковського*. 2012. № 4 (17). С. 62–76.
2. Горобчук А. П. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: Рута, 2012. 232 с.
3. Карліна О. Театральне життя у повітових містах Волинської губернії в першій половині XIX ст. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/5349/1/Karlina%20Oksana.pdf> (дата звернення 31.01.25).
4. Мартинюк М. В. Старі будинки Бердичева, або Історія, що розчиняється у часі... Бердичів: ПП «Графіка», 2011. С. 40.
5. Мицик Ю. А. Невідомі спогади про Бердичів першої половини XIX ст. *Бердичівська земля в контексті історії України*: Науковий збірник «Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 19 / Відп. л. М. Ю. Костиця. Житомир: М.А.К., 1999. С. 44.
6. Мій Бердичів. Історія-сьогодення-люди. Історія театру та театального життя в Бердичеві: URL: <http://berdychiv.in.ua/історія-театру-та-театального-життя/> (дата звернення 31.01.25).
7. Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15-16 листопада 2016 р.). Вип. 54 / Упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2016. 488 с.
8. Смирнова Т.В. Становлення та тенденції розвитку професійного театального мистецтва на Волині в кінці XVIII – першій третині XIX століття. *Культура і сучасність [Текст] : альманах / Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. К. : Б.В., 2013. № 1. С. 148–153.*

REFERENCES

1. Volosatykh O. Yu. (2012) Muzychna y teatralna kultura maietkiv Pravoberezhnoi Ukrainy (persha polovyna XIX st.). [Musical and theatrical culture of the estates of Right-Bank Ukraine (first half of the 19th century)]. Chasopys natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho. – Journal of the National Music Academy of Ukraine named after P.I. Tchaikovsky. № 4 (17). 62–76. [in Ukrainian].
2. Horobchuk A. P. (2012) Berdychiv. Istoriia mista vid zasnovannia do sohodennia (istoryko-kraieznavchyi narys). [Berdychiv. History of the city from its foundation to the present day (historical and local history essay)] Zhytomyr: Ruta, 232. [in Ukrainian].
3. Karlina O. (2013) Teatralne zhyttia u povitovykh mistakh Volynskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. [Theatrical life in the county towns of the Volyn province in the first half of the 19th century]. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/5349/1/Karlina%20Oksana.pdf> (data zvernennia 31.01.25). [in Ukrainian].
4. Martyniuk M. V. (2011) Stari budynky Berdycheva, abo Istoriia, shcho rozchyniaetsia u chasi... [Old houses of Berdychiv, or History dissolving in time...] Berdychiv: PP «Hrafika». 40. [in Ukrainian].
5. Mytsyk Yu. A. (1999) Nevidomi spohady pro Berdychiv pershoi polovyny XIX st. [Unknown memories of Berdychiv in the first half of the 19th century]. Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy: Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni». – Berdychiv land in the context of Ukrainian history: Scientific collection «Great Volyn: Proceedings of the Zhytomyr Scientific and Local History Society of Volyn Researchers». T. 19 / Vidp. I. M. Yu. Kostrytsia. Zhytomyr: M.A.K. 44. [in Ukrainian].
6. Mii Berdychiv. Istoriia-sohodennia-liudy. Istoriia teatru ta teatralnoho zhyttia v Berdychevi. (2017) [My Berdychiv. History-present-people. History of theater and theatrical life in Berdychiv]. URL: <http://berdychiv.in.ua/історія-театру-та-театрального-життя/> (data zvernennia 31.01.25). [in Ukrainian].
7. Muzei Berdychivskoho kraiu: istoriia ta suchasnist. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn» (2016). [Museums of the Berdychiv region: history and present. Scientific collection "Great Volyn"]. Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii (Berdychiv, 15-16 lystopada 2016 r.). Vyp. 54 / Uporiad. P. S. Skavronskyi. Berdychiv: FOP Melnyk M. V. 488. [in Ukrainian].
8. Smyrnova T. V. (2013) Stanovlennia ta tendentsii rozvytku profesiinoho teatralnoho mystetstva na Volyni v kintsii XVIII – pershii tretyni XIX stolittia. [The formation and development trends of professional theatrical art in Volyn at the end of the 18th – the first third of the 19th century]. Kultura i suchasnist [Tekst] : almanakh. – Culture and modernity [Text] : almanac / Nats. akad. kerivnykh kadryv kultury i mystetstv. K. : B.v. № 1. 148–153. [in Ukrainian].